

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА. ТЕРМІНОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373.7: 159.923.35 (=161.2)

ВЕНЖИНОВИЧ Наталія Федорівна,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»
e-mail: vennata@mail.ru

ФРАЗЕМІКА В ПОВІСТІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «КАЙДАШЕВА СІМ'Я» ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДТВОРЕННЯ МЕНТАЛЬНИХ РИС УКРАЇНЦІВ

У статті досліджено фраземи як джерело відтворення національної специфіки етносвідомості українського народу. Фразеологізми в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» передають індивідуальні риси героїв, через їхню мову ми пізнаємо характер не лише окремих членів родини, але й визначальні ментальні особливості українського народу. Найбільш виразно виявлені функції портретної характеристики, створення гумору, узагальнення та вираження експресивної оцінки. У повісті наявні фраземи, побудовані на зіставленні несумісних понять. Вони ґрунтуються на народному гуморі, фразеологічні одиниці нерідко вживаються на позначення нісенітниць. Високу майстерність продемонстрував письменник, використовуючи фразеологізми в діалогах героїв. Отримані результати можуть бути використані в процесі вивчення фраземного багатства творів інших письменників на уроках у школі й при студіюванні відповідних тем студентами вишів, адже фразеологічні одиниці української мови, як і будь-якої іншої мови, відтворюють великий життєвий досвід народу, його вміння спостерігати й узагальнювати найсуттєвіші явища, факти в природі та суспільстві, народну мудрість, кмітливість. Мова зберігає й передає з покоління в покоління лише ті фраземи, які прямо або опосередковано співвідносні з еталонами, стереотипами національної культури, як матеріальної, так і духовної.

Ключові слова: фразема, ментальні особливості, експресивна оцінка, специфіка етносвідомості.

Постановка проблеми. Останнім часом фраземи в мові художніх текстів привертають до себе дедалі більше уваги з боку мовознавців. Це можна пояснити тим, що стійкі вирази завдяки своєму значенню й експресивно-емоційним властивостям дають не лише естетичну оцінку дійсності, а й виконують функцію створення гумору й сатири, передавання внутрішніх якостей особистості, портретної характеристики, зображення зовнішнього вигляду. Їхня багатофункціональність, оригінальність та експресивність і зумовили наш інтерес до вивчення цих неповторних мовних перлин у мові художніх творів, зокрема в неперевершених зразках письменницької майстерності І. Нечуя-Левицького.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У кінці XX – на початку XXI ст. поглиблюються психокогнітивний та етнокультурний аспекти у вивченні української

фразеології (О. Селіванова, О. Левченко). Зібрано й опрацьовано діалектну (народну, ареальну) фразеологію (Н. Бабиц, В. Лавер, Р. Мінняло, М. Олійник, Н. Романюк, Г. Ступінська тощо). Живе сучасне українське мовлення відображено у фразеографічних збірниках В. Білоноженко, Я. Головацького, М. Коломійця, М. Наконечного, І. Виргана, В. Ужченка.

Помітно активізуються дисертаційні дослідження різних аспектів української фразеології в системі мови (Я. Баран), фраземіка в системі ідіостилю (Ю. Кохан, Л. Щербачук), фразеографічна ідеографія (Ю. Прадід), фразеологізовані речення (М. Липчук), культурно-національна конотація, прагматика (Л. Мельник), фразеологія як вираження національного менталітету й джерело народознавства (О. Майборода, О. Назаренко), модифікація ФО (Л. Давиденко), фразеологічні інновації (А. Смерчко, В. Стишов), системні відношення компонентів ФО (А. Архангельська, Н. Бобух), компоненти в складі ФО (О. Каракуця, О. Куцик, О. Мороз, Н. Пасік, М. Філон), семантика й динаміка окремих тематичних груп (Д. Ужченко) тощо [1, с. 494].

Мета статті. Ми ставимо собі за мету дослідити в повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» фраземи як джерело відтворення національної специфіки етносвідомості українського народу.

Виклад основного матеріалу. Поділяємо думку М. Т. Демського, який вважає, що фразема – це така окрема самостійна одиниця, яка характеризується фраземним значенням, компонентним складом та граматичними категоріями й виконує номінативну функцію; разом з тим характеризує названий фраземою предмет чи його динамічні й статичні ознаки [2]. А Ю. Полин'як зазначає, що фразеологізми мають сталу конструкцію, одні й ті ж компоненти, заміна чи доповнення руйнує їх [3, с. 38].

М. Фокіна, аналізуючи фразеологічні одиниці (ФО) в оповідній прозі, зазначає, що «фразеологізми належать до активних засобів створення авторської позиції, формування оповідного погляду та сприяють успішному декодуванню авторського замислу, бо передають домінантні текстові смисли, репрезентують концептуальний зміст художнього тексту, транслюють специфічні риси мовної особистості письменника» [4, с. 4; див. також 5, с. 194]. Погоджуємося з тим, що фразеологізми набагато виразніші, ніж окремі слова, розподіляються в певних структурно-функціональних стилях, виявляючи свою належність до кожного з них, а також до сфери усного чи писемного мовлення, мають більш яскраве експресивне чи емоційне забарвлення [6, с. 4; 7, с. 141].

Фразеологія формувалася протягом століть, акумулюючи в собі життєвий досвід народу. У фразеологізмах найбільше виявляється національна специфіка мови, вони становлять найбільш образну частину її лексики. Фразеологічні одиниці української мови, як і будь-якої іншої мови, відбивають великий життєвий досвід народу, його уміння спостерігати й узагальнювати найсуттєвіші явища, факти в природі та суспільстві, народну мудрість, кмітливість, дотепність. Мова зберігає й передає із покоління в покоління лише ті фраземи, які прямо або опосередковано співвідносні з еталонами, стереотипами й міфологемами національної культури. Українська мова здавна славиться своєю фразеологією. Це усталені в мові слова й вислови, прислів'я й приказки, різні жартівливі й анекдотичні вирази, крилаті слова тощо. В українській фразеології віддзеркалені найрізноманітніші сфери життя народу, суспільні відносини, морально-етичні норми, цінності, погляди, прагнення та вірування. У них відбита глибока мудрість народу, його вікова культура.

Актуальність роботи полягає в тому, що на матеріалі повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» вперше досліджено фраземіку як джерело відтворення національної специфіки етносвідомості українського народу. Дослідження дасть можливість говорити про важливі ознаки індивідуальної манери письма письменників, збагатить сучасні лінгвістичні надбання новою інформацією про значення фразеологічних одиниць у просторі художнього тексту. І саме фраземи є специфічними мовними формулами із

закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку того чи того явища [8, с. 35].

Безсумнівно, І. Нечуй-Левицький підніс українську літературну мову на вищий ступінь розвитку. У своїй творчості він прагнув відобразити українське суспільство з етнографічною точністю, відобразити усі події з життя звичайного селянина за допомогою мовних засобів, зокрема рясним використанням ФО, а головний акцент у нього «невпинно зміщувався в бік реалістичного освоєння сутності народного буття» [9, с. 148].

Більше ніж століття відділяє нас від часу написання повісті «Кайдашева сім'я», але життя героїв, їхні вчинки й поведінка залишаються актуальними й нині. На нашу думку, І. Нечуй-Левицький показав звичайне буденне сімейне життя з усіма негараздами через досконале використання художніх мовних засобів, зокрема й ФО. Автор переважно не виходив за межі літературного фраземовживання. В основному використані ним усталені конструкції представлені й у сучасній літературній мові, вони творять фразеологічну картину світу. Фразеологізми української мови виокремлюємо в численні тематичні групи [10, с. 112–120]. У пропонованій статті представляємо найбільш репрезентативні з них:

1. **ЯКІСТЬ, ОЗНАКА ДІЇ, СПОСІБ ДІЇ:** *не своїм голосом* 'дуже голосно, надривно': «Держи цабе! – крикнув *не своїм голосом* старий Кайдаш» (11, с. 15); *в один голос* 'одночасно': «Кайдашиха, Мотря й Лаврін крикнули *в один голос*» (11, с. 187); *на все горло* 'голосно': «Але вона покрутила головою і так крикнула *на все горло*, що побудила всіх богомольців» (11, с. 236); *з землі вирости* 'раптово з'явитися': «Між батьком і Мотрею став Карпо, неначе *з землі виріс*» (11, с. 186); *нагла смерть* 'раптова, несподівана смерть': «Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме у воді і не вмере *наглою смертю*» (11, с. 14); *через зуби* 'говорити неохоче': «Мала розум, а у вас, мабуть, оце згубила, – сказала *через зуби* Мотря» (11, с. 170); *зуби зцітила* 'виявляти витримку': «Мотря мовчала, тільки *зуби зцітила*» (11, с. 195); *вогнем сипне* 'сердито, гнівно': «В Палажки брови як шнурочки; моргне, ніби *вогнем сипне*» (11, с. 139); *як середа на п'ятницю* 'виражати незадоволення': «Кайдашиха таки випила чарку, хоч і скривилась, *як середа на п'ятницю*» (11, с. 217); *як бджоли на мед* 'виявляти приязнь': «Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, *як бджоли на мед*» (11, с. 300).

2. **ФІЗИЧНИЙ, ЕМОЦІЙНО-ФІЗИЧНИЙ СТАН ОСОБИ:** *спустила очі* 'засоромилась': «Вона тільки підвела голову вгору і знов *спустила очі* на терницю» (11, с. 159); *очі блищали* 'сердиті': «Обидва були люті, в обох *очі блищали*» (11, с. 184); *ніби на світ народилась* 'відчуті полегшення після переживань': «Мотря з того часу у своїй хаті *ніби на світ народилась*» (11, с. 198); *світ немилый* 'відчуття туги, відчаю': «Без Мелашки йому *світ став немилый*» (11, с. 208); *ні живий ні мертвий* 'переляканий, схвилюваний': «Лаврін стояв *ні живий ні мертвий*» (11, с. 241); *запали в душу* 'турбували, хвилювали його': Лаврінові слова *запали* Карпові в душу (11, с. 142); *серце зомліло* 'переживає': «У Лавріна *зомліло серце*» (11, с. 231).

3. **СТАН ОСОБИ, ДЛЯ ЯКОГО ХАРАКТЕРНІ ЗОВНІШНІ ПРОЯВИ, ФІЗІОЛОГІЧНИЙ СТАН ЛЮДИНИ** передають такі ФО: стояла, *мов кам'яна* 'стояла нерухомо': «Молодиці водили очима за її рукою, а Мелашка *стояла, мов кам'яна*» (11, с. 231); стала *мов укопана* 'нерухомо, непорушно': «Мотря *стала* коло мисника *мов укопана*» (11, с. 171); *Стояла як стовп, стовпом стала* 'стати нерухомо': Мотря *стояла* коло стола, *як стовп*, і дивилася на широкі патьоки на стіні коло помийниці (11, с. 195); *заливалась слізьми* 'плакала': «Мелашка стояла коло печі й *заливалась слізьми*» (11, с. 210); *тягло за живіт* 'голодний': «Його *тягло за живіт*» (11, с. 188); *розірвуться надвоє* 'багато роботи': «Якби я могла *розірвуться надвоє*, то я б і сіни мела, і коло печі стояла» (11, с. 166); *рук і ніг не чую* 'дуже втомитися': «Ось вже й *рук і ніг не чую*, так натанцювалась, – промовила Мотря» (11, с. 170).

Спостерігаємо, що фразеологізми в повісті «Кайдашева сім'я» передають індивідуальні особливості героїв, через їхню мову ми пізнаємо характер не лише окремих

членів родини, але й визначальні ментальні риси українського народу. Наприклад, Мотря, як справжня українська матір, вихваляє свого сина «Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий *тихий, хоч у вухо бгай*» (дуже лагідний, покірний, податливий) (11, с. 163).

У фразеологізмах відтворені спостереження над навколишнім життям, людьми, природою. Найбільш виразно в повісті, на нашу думку, виражені функції портретної характеристики, створення гумору, узагальнення та вираження експресивної оцінки. Наприклад, Карпо дуже прискіпливо оцінює дівчат. Він ще не вирішив, кого посватає, бо «Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала *серце з перцем*, – сказав Карпо» (11, с. 139) (дівчина із сильним характером, впевнена у собі); або «з маленького личка *хоч води натийся*, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха, неначе вода в криниці» (11, с. 141) (дуже красива, чисте обличчя, без висипів); «Та в неї лице, як тріска, стан, наче копистка, руки, як кочерги, сама, як дошка, а як *іде, то аж кістки торохтять*» (11, с. 141) (мати дуже худе тіло), а «на словах – як на цимбалах грає; а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то од її очей *молоко кисне*» (11, с. 196) (неприємний, моторошний погляд).

У процесі дослідження виявлено вигуківі ФО. На наш погляд, їхнє вживання зумовлене потребою підкреслити різноманітні життєво-побутові ситуації людського життя. Індивідуалізуючи мову персонажів, автор уводить у репліки персонажів форми розмовно-знижених ФО: І на якого нечистого вона *розпустила языка!* (11, с. 162).

У повісті також виявлені ФО, побудовані на зіставленні несумісних понять. Наприклад, цікавим є мовлення Мотрі, коли вона сперечається із Мелашкою щодо належності груші. Воно ґрунтується на народному гуморі, фразеологічні одиниці вживаються на позначення нісенітниць: «Ще що вигада! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила *на вербі груші, а на осиці кислиці*» (11, с. 242).

Під час аналізу виявлено також фразеологічну пару з антонімічним значенням: «І на якого нечистого вона *розпустила языка*» (11, с. 162) (не стримуватися у розмові); «Кайдашиха замовкла й *прикусила языка*» (11, с. 167) (утриматися від висловлювань).

Помічені фразеологізми з компонентом *очі*: «Карпо задумався, сперся на заступ і *не зводив очей* з того місця під яблунею» (11, с. 142); «Карпо перейшов цвинтар і тільки встиг *кинути очима* на Мотрю» (11, с. 156).

Високу майстерність виявив письменник у використанні фразеологізмів у діалогах героїв. Це надало творові напруженого, динамічного і навіть драматичного звучання: «В Семигорах нема де й втопитися, бо в ставках *старій жабі по коліна*, – сказав Карпо» (11, с. 140) (дуже мілко); «Карпе, чого це ти витріщив очі на яблуню, *наче корова на нові ворота?* – спитав Лаврін» (11, с. 329).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, використання фразеологізмів надало творові І. Нечуя-Левицького неповторного національного колориту, сприяло його виразності. У процесі дослідження з'ясовано, що використані письменником фразеологізми повно відтворюють ментальні риси тогочасних українців, є джерелом національної специфіки етносвідомості українського народу. Відібраний і проаналізований матеріал може бути використаний на уроках в школі під час вивчення відповідних тем, а також студентами вишів у процесі студіювання творів інших письменників, адже фразеологічні одиниці української мови, як і будь-якої іншої мови, відтворюють великий життєвий досвід народу, його уміння спостерігати й узагальнювати найсуттєвіші явища, факти в природі та суспільстві, народну мудрість, кмітливість. Мова зберігає й передає із покоління в покоління лише ті фраземи, які прямо або опосередковано співвідносні з еталонами, стереотипами й міфологемами національної культури, як матеріальної, так і духовної.

Список використаної літератури

1. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 497 с.
2. Демський М. Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів // Мовознавство. – 1981. – № 2. – С. 35–41.
3. Полин'як Ю. Ю. Джерела української фразеології [Текст] / Ю. Ю. Полин'як // Управління розвитком. – 2013. – № 15. – С. 38–40.
4. Фокина М. А. Фразеологические единицы в повествовательном дискурсе (на материале русской художественной прозы XIX – XX веков) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М. А. Фокина. – Орёл, 2008. – 50 с.
5. Бибик С. П. Оповідність в українській художній прозі : монографія / С. П. Бибик ; за наук. ред. С. Я. Ермоленко. – К. : Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 288 с.
6. Совак Р. О. Етнокультурознавчий аспект змісту фразеологічних одиниць української мови / Р. О. Совак // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – № 11. – С. 42–48.
7. Щербачук Л. Ф. Фразеологічна контамінація в художніх творах О. Гончара / Л. Ф. Щербачук // Культура народів Причорномор'я. – 1999. – № 9. – С. 139–141.
8. Васильченко В. М. Народна фразеологія як матеріал для українознавчих (етнолінгвістичних) студій / В. М. Васильченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць / Відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 5. – С. 256–259.
9. Колоїз Ж. В. Глибоко народний (про діалектні особливості мови творів І. Нечуя-Левицького) / Ж. В. Колоїз // Лінгвістика. – № 2 (17), 2009. – С. 48–57.
10. Венжинович Н. Ф. Тематична стратифікація фразеологізмів сучасної української мови / Мова і культура: зб. наук. пр. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 11. – Т. IX (121). – С. 112–120.
11. Нечуй-Левицький І. С. «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» та інші твори. – Донецьк : ТОВ «ВКФ БАО», 2010. – 384 с. : іл.

References

1. Uzhchenko, V. D., Uzhchenko, D. V. (2007). Phraseology of Modern Ukrainian: training aid. K.: Znannya (in Ukr.)
2. Demsky, M. T. (1981). Lexical and Grammatical Peculiarities of Ukrainian noun phraseologisms // *Movoznavstvo (Linguistics)*, 35–41 (in Ukr.)
3. Polynyak, Y. Y. (2013). The Sources of Ukrainian Phraseology [Text], Managing the Development, 15, 38–40 (in Ukr.).
4. Fokina, M. A. (2008) Phraseological Units in Narrative Discourse (on the material of Russian Fiction Prose of the 19-th – 20-th centuries): author's abstract for the scholarly Degree of Doctor of Philology: speciality 10.02.01 «The Russian Language» (in Russ.)
5. Bybyk, S. P. (2010). Narrativity in Ukrainian Fiction: monograph. K.; Luhansk : Publishing House of the State Institutions «Taras Shevchenko LNU» (in Ukr.)
6. Sovak, R. O. (1998). Ethnocultural Aspect of the Contents of Ukrainian Phraseological Units. *Prydniprovskyi naukovyi visnyk (The Pre-Dniper Scholarly Messenger)*, 11, 42–48 (in Ukr.)
7. Shcherbachuk, L. F. (1999). Phraseological Contamination in Works of Literature by O. Honchar. *Kultura narodov Prychornomoriia (The Culture of the People's of the Black Sea Area)*, 9, 139–141 (in Ukr.)
8. Vasylchenko, V. M. (2009). Folk phraseology as the Material for the Ukrainian (Ethnolinguistic) Studies. *Naukovyi chasopys (Scholarly Journal)* of M.P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 10. The Problems of Grammar and Lexicology of Ukrainian: the collection of scholarly works. K.: NPU M. P. Drahomanov, 5, 256–259 (in Ukr.)
9. Koloyiz, Zh. V. (2009). A Genuine Write of the People (about dialects peculiarities of the literary works by I. Nechuy-Levytsky). *Linhvistyka (Linguistics)*, 2 (17), 48–57 (in Ukr.)
10. Venzhynovych, N. F. (2009). Thematic Stratification of Phraseologisms of Modern Ukrainian Language / *Mova i kultura (Language and Culture)* : the collection of scholarly works. K. : Publishing House of Dmytro Buraho, 5, T. IX (121), 112–120 (in Ukr.)

11. Nechuy-Levytsky, I. S. (2010). «Mykola Dzherya», «Kaidash's Family» and Other Literary Works. Donetsk : TOV «VKF BAO» (in Ukr.)

VENZHYNOVYCH Natalia Fedorivna

Candidate of Philology, Associate Professor of Department of the Ukrainian Language, SHEI «Uzhhorod National University»

e-mail: vennata@mail.ru

PHRASEMES IN THE NARRATIVE BY I. NECHUY-LEVYTSKY «KAIDASH'S FAMILY» AS A SOURCE OF MENTAL UKRAINIAN FEATURES REPRODUCTION

Abstract. Introduction. *It is especially topical nowadays to study phrasemes in the narrative prose as they facilitate a successful decoding of the artist's intentions, represent conceptual contents of fiction texts.*

Purpose. *The purpose of the article is the study of phrasemes in the above mentioned work of literature as the source of reproduction of the national Ukrainian ethnos originality.*

Results. *The Phrasemes in «Kaidash's Family» render individual peculiarities of the heroes, through their language we learn the character not only private members of the family, but also determining mental features of the Ukrainian people. For example: as quiet as a mouse – 'very gentle, meek, mild'.*

The functions of portrait characteristic, the creation of humour, the generalization and exposure of expressive value are most vividly revealed in the narrative by I. Nechuy-Levytsky «Kaidash's Family». For example, with a heavy heart – 'a girl with a strong character, sure in herself'; milk turns sour – 'an unpleasant awful appearance'.

In the narrative we find a number of phrasemes with a component eyes, for example, not to take one's eyes off – 'to look fixly, intently'.

The writer has demonstrated a high skill, using phrasemes in the dialogues of heroes. For example, to the knees of an old frog – 'very shallow'.

Originality. *It has been ascertained, that the use of phrasemes by I. Nechuy-Levytsky serves the reproduction of mental features of the then Ukrainians.*

Conclusion. *The results obtained may be used in the process of studying the phraseme resources, available in works of literature of other writers at school lessons as well as learning corresponding themes by the students of higher educational institutions.*

Key words: *phraseme; I. Nechuy-Levytsky; mental features; expressive value; specificity ethnoconsciousness.*

Надійшла до редакції 19.02.2016

Прийнято до друку 14.03.2016

УДК 81'37:616.31

ДЕВ'ЯТКО Юлія Сергіївна,
аспірант Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова
e-mail: juliadial@mail.ru

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ БАГАТОМОВНОГО ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА СТОМАТОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто основні принципи лексикографування, які є ключовими, вихідними положеннями в прикладній лексикографічній діяльності, з'ясовано механізм та принципи укладання тлумачно-перекладного словника стоматологічної термінології, з'ясовано поняття лексикографічної параметризації та проаналізовано лексикографічні параметри в діахронії. Зокрема, авторкою статті систематизовано композиційні параметри, параметри методичних установок автора словника та виокремлено параметри методичних настанов автора словника стоматологічної термінології. У статті також обґрунтовано структуру словника, а саме його макро- та мікроструктуру, проаналізовано зони словникової статті, виокремлювані на рівні мікроструктури. Крім того,